

ZEELAND

A photograph of a tree branch with green leaves and white blossoms, set against a clear blue sky. The branch enters from the left and extends towards the center, with several clusters of small white flowers and buds. The leaves are bright green and have a slightly serrated edge. The sky is a uniform, clear blue.

2021|1

Een geslaagde ontsnapping aan slavernij
Het Committimus van begin tot eind
Naar Biervliet om een aflat

Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Naar Biervliet om een aflaat

Van Herwaarden geeft in zijn 'Opgelegde bedevaarten' een overzicht van bedevaartplaatsen in Nederland en België, maar in die opsomming komt Biervliet niet voor.¹ Ook het ontbreken van opgegraven pelgrimsinsignes afkomstig uit Biervliet zou erop kunnen wijzen dat deze stad nooit een pelgrimsoord is geweest. Of is er een hiaat in onze kennis? Er konden wel degelijk aflaten verkregen worden. Dit artikel laat zien hoe die aflaat tot stand kwam. Omstreeks 1446 ondernam de plaatselijke Sint-Nicolaaskerk met succes pogingen een pauselijke bul te verkrijgen en Biervliet als bedevaartstad bekendheid te geven.

Het stadsbestuur

Biervliet kreeg in 1183 stadsrechten, maar was al jarenlang een woongemeenschap. In de volgende eeuwen ontwikkelde de stad zich tot het zoutcentrum van Vlaanderen. Dit kwam mede door de gunstige ligging aan de Westerschelde en de aanwezigheid van uitgestrekte moeren in de nabijheid waaruit zout werd gewonnen. Ook de visserij was een belangrijke bron van inkomsten.

Het stadsbestuur bestond uit elf schepenen waarvan er twee burgemeester waren. Zij werden jaarlijks benoemd door de graaf. In de stad waren twee parochies; de ene was gewijd aan de Heilige Nicolaas, de andere aan Maria en deze was ook bekend onder de naam Onze Lieve Vrouweparochie. Beide parochies waren op de volgende manier in de magistraat vertegenwoordigd: was de eerste burgemeester afkomstig uit de ene, dan vertegenwoordigden vijf schepenen en de tweede burgemeester de andere parochie. In het tijdvak van 1404 - 1425 bestond het stadsbestuur volledig uit leden van het gilde van de zoutzieders.²

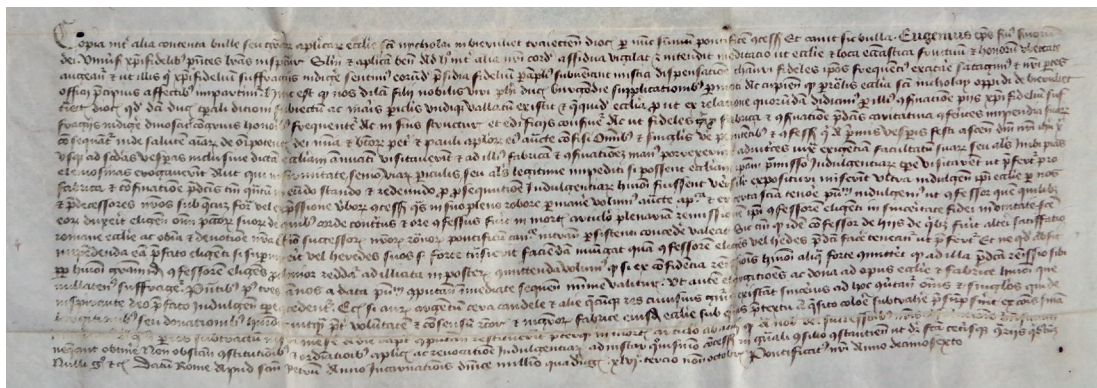
In de periode mei 1447 tot mei 1448 bestond het stadsbestuur uit de volgende personen: burgemeesters Aernoud van den Kerchove en Willem van de Vroede en schepenen Pieter fils Henricx, Pieter de Vos, Jan fils Symoens, Stevin Boest, Cornelis Meesterjans, Jan Moens, Henric Persone, Arend de Melin en Jan Croock fils Christoffle.³ Zij waren allemaal zoutzieders. De hoofdtaak

van deze stadsbestuurders was de plaatselijke welvaart te bevorderen. Die kwam onder druk te staan; het onderhoud aan de zeedijken slurpte grote sommen geld op en ook de belasting die door de Vlaamse graaf werd geheven, drukte zwaar op de stedelijke financiën. Om de structurele jaarlijkse tekorten in de stadsrekeningen in de hand te houden, verkocht Biervliet lijfrenten.⁴ Om de inkomsten te vermeerderen probeerde de stad in 1439 een monopolie op de zoutproductie in Noord-Vlaanderen te verkrijgen. Het gevolg was dat Axel en Hulst het aantal zoutketen niet mochten uitbreiden. Begin vijftiende eeuw waren er in de stad tussen de 250 en 300 zoutpannen in bedrijf. Dit aantal verminderde gestaag en in 1542/43 werd de laatste zoutpan uit bedrijf genomen.⁵ Niet alleen het stadsbestuur kwam door die economische achteruitgang in financiële problemen, ook de Sint-Nicolaasparochie kreeg daarmee te maken en zocht naar oplossingen. Het verkopen van aflaten was één van de mogelijkheden.

Biervliet had al eerder een pauselijke bul ontvangen

De Onze Lieve Vrouweparochie ontving op 31 januari 1371 toestemming uit Rome voor de verering van een Heilig Kruisrelikwie dat op Maria Hemelvaartsdag in processie door de stad werd meegedragen. Op 20 maart 1401 verleende paus Bonifatius IX al de eerste bul aan de Sint-Nicolaaskerk.⁶ In latere stadsrekeningen lezen we niets over deze pauselijke oorkonde en de gevolgen hiervan.

Het verschijnsel aflaat heeft een religieuze oorsprong maar werd in de loop van de late Middeleeuwen door de kerkelijke autoriteiten aangewend om geld uit de zakken van de gelovigen te kloppen. Het kopen van een aflaatbrief had volgens de toen wijd verbreide opvatting tot gevolg dat de zondige gelovige na zijn of haar overlijden strafvermindering zou ontvangen. Die vermindering in tijd zou worden afgetrokken van de periode die de zondaar als boetedoening in het hellevuur moest doorbrengen. Het was

Eugenius IV verleent per bul van 5 oktober 1446, uitgevaardigd te Rome in het Vaticaan paleis, een aflaat aan wie de noodlijdende Sint-Nicolaaskerk van Biervliet bezoekt tussen de eerste en de tweede vespers van Hemelvaart en er naar vermogen een geldelijke bijdrage offert. [Rijksarchief Gent, Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Pieters te Gent. Inventaris van het archief van het Oud Regien (13e-18e eeuw) inv. no 19.]

ook mogelijk dat de gelovige strafvermindering kocht voor een dierbare die zich reeds in het vagevuur bevond. Voorwaarde was wel biecht en berouw van een gedane zonde bij een priester, waarna absolutie werd verkregen. Daarnaast kon de gelovige vrijwillig een gift schenken aan een vroom doel. In de buitenwereld ontstond al snel de gedachte dat men dus de zonden kon afkopen, wat overigens niet strookte met de officiële kerkleer. Priesters trokken de bisdommen door om aflaatbrieven te verkopen; om aflaten te mogen verkopen was wel een pauselijke bul nodig.

Pogingen om opnieuw een bul te verkrijgen

Op 22 november 1444 vertrokken burgemeester Jacob Gheeraerts en schepenen Jan Boudins naar Valenciennes om daar met de graaf van Vlaanderen te spreken over de zorgelijke stedelijke financiën en om een aanbevelingsbrief voor de aflaten te verkrijgen.⁷ Het stadsbestuur beheerde onder andere de wezengelden. Hiervan werd een bedrag van 70.0.0 lb.vls. beschikbaar gesteld voor het verkrijgen van de pauselijke aflaatbul. Bovendien leende de stad aan de Sint-Nicolaaskerk 14.0.0. lb.vls. voor het benodigde goud.

In december 1444 reisden Gheeraerd en Boudins twee keer naar Brugge en in januari 1445 was het zover dat het totale bedrag van 70.0.0. lb.vls. aan bankier Cambi werd toevertrouwd 'om haestelic te senden te Roeme om-zeker aflate ende perdoenen te verkrijgen daer

De Casselaere, parochipape van Sint-Nicolaas huut om was'. Blijkbaar was Jan de Casselaere, de parochiepriester van de Sint-Nicolaaskerk, al onderweg naar Rome.⁸

In december 1445 vertrekt De Casselaere voor de tweede keer naar Rome.⁹ Op de terugweg wordt hij ziek en moet noodgedwongen enige tijd onderweg verblijven, waar hij ook nog in geldproblemen raakt en moet lenen. Het is weer via bankier Cambi dat dit geregeld wordt.

Om 5 oktober 1446 gaf paus Eugenius IV voor de tweede keer aan deze kerk het recht aflaten te verkopen.¹⁰ De gelovigen konden zodoende in het bezit komen van een biechtbrief, waarmee zij zich in deze kerk kon vervoegen bij een biechtpriester om hen van zonden te ontslaan. Met dit 'diploom' kan een gelovige echter pas te biecht gaan nadat hij oprecht berouw van zijn zonden heeft betoond, waarna een absolutio culpa, een totale vergeving, wordt verleend. De aflaten werden in de kerk verkocht op 'Octaaf van Aswoensdag' (een week na Aswoensdag) en op Hemelvaartsdag.

Als eindelijk de pauselijke aflaatbul bij Cambi veilig in de kluis ligt, vertrekken schepenen Mattheus Ydden en de Middelburgse kannunik Maarten Janszoon naar Brugge om het gezegelde perkament op te halen. De bul is binnen. Op 22 januari 1447 is De Casselaere terug in Biervliet. Hij wordt door het stadsbestuur feestelijk ontvangen. Verder ontvangt de Brugse bankier Cambi kort hierna nog eens 300 dukaten uit Biervliet.

Biervliet behoorde tot het aartsbisdom van Utrecht. Bestuurlijk en kerkelijk viel het onder de Vier Ambachten, meer gespecificeerd onder het ambacht Boekhout. De deken van het ambacht hield toezicht op beide kerken in Biervliet.¹¹ Al in een vroeg stadium van de aanvraag voor een aflaat in Biervliet legde de magistraat contacten met de kloosters van de augustijnen en jakobijnen in Gent en Brugge. Zij zouden zorgen voor bekendheid in de diverse bisdommen, nadat de graaf van Vlaanderen daarvoor toestemming verleende en aanbevelingsbrieven had afgegeven. Dat juist de augustijnen daarvoor werden benaderd was geen toeval. Deze orde was alom bekend vanwege studie en educatie, maar vooral vanwege hun diplomatie. Ook de augustijnen uit Middelburg werden ingezet bij deze missie om de aflaten onder de parochianen bekendheid te geven. Augustijnen uit Brugge, Gent en Middelburg trekken Vlaanderen en Brabant door. Ook priesters van de jakobijnen uit het convent van Brugge en Middelburg worden ingezet. Zij zijn actief in Holland, Zeeland en Vlaanderen. Er zijn wat namen bekend: Jacobus de Vos en Pieter de Ram, jakobijnen uit Brugge, worden ingezet. Kamerik en Doornik werden bezocht evenals de bisschop in Brussel. Broeders van dezelfde orde uit Rijsel gaan op pad in Franstalige gebieden, onder andere Valenciennes, want zij zijn van 'de Walcher tonghe'.

De bisschop van Rijsel gaf toestemming om de parochies in Picardië te bezoeken en de bisschop van Henegouwen had ook geen bezwaren om de rondreizende priesters te ontvangen en aan de Biervlietse aflaat bekendheid te geven.

Gedeelte van de Sint-Baafsabdij in Gent. (foto auteur)

Portret van Paus Eugenius IV, prent in: Onuphrii Panuinii Veronensis Fratris Eremitae Augustiniani, XXVII. Pontificum Maximorum elogia et imagines/accuratissime ad uium aeneis typeis delineatae, 1568. (digital image provided courtesy of Pitts Theology Library, Candler School of Theology, Emory University)

Sint Stefanusklooster, Paters Augustijnen in Gent. (foto auteur)

Oproepen tot pelgrimage en het klaarmaken van de aflaatbrieven

In december brengt een deputatie van de magistraat een bezoek aan de graaf van Vlaanderen in Gent om hem te bedanken voor alle inspanningen om de pauselijke aflaatbul van de Sint-Nicolaaskerk te kunnen ontvangen. Ondertussen reizen priesters stad en land door om de gelovigen te enthousiasmeren een pelgrimage naar Biervliet te ondernemen. Verder gingen er 40 in het Vlaams geschreven pamfletten de deur uit die aan de kerkdeuren werden bevestigd. Terwijl de priesters door de verschillende gebieden reizen en preken, is er een drukte van belang in de diverse schrijfruimtes. In de stadsrekeningen worden 27 kostenposten en locaties vermeld waar 6067 aflaten werden gekopieerd.¹²

De magistraat liet twee zegels maken voor de Sint-Nicolaaskerk om er de absolutiebrieven mee te zegelen.¹³ Anneke van Kerchove en Philips Gheerlofs zegelden alle brieven, waarvoor ze een totaal bedrag declareerden van 3.0.0. lb.gr.vls, nadat ze gecorrigeerd waren door Clays Clauwaerd (2750 brieven), schoolmeester Ector Ondeboete (3000 brieven) en broeder Pieter in 't Zusterhuis (270 brieven). Jan Suvaerde zorgde voor 44 ¼ pond zegelwas.¹⁴ Het schrijven van de aflaatbrieven was hoofdzakelijk een activiteit die plaatsvond op de kantoren van de zoutzieders. Ook het corrigeren en zegelen gebeurde in Biervliet. Dat leverde een besparing op van transport-, reis- en verblijfskosten en bracht werk in de stad. De netto financiële opbrengst van de aflaatbrieven voor de Sint-Nicolaaskerk is niet bekend, omdat het archief ontbreekt.

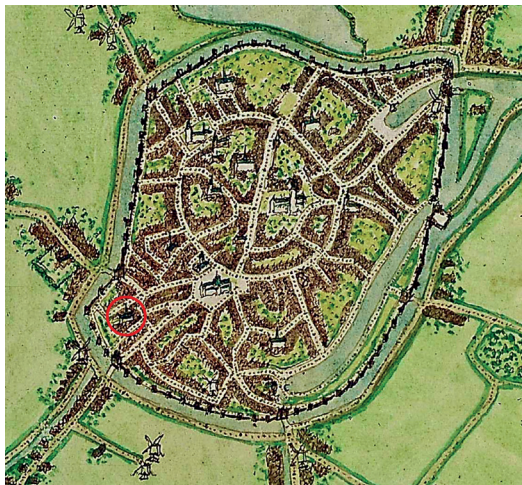
Het was gebruikelijk dat de pelgrims metalen insignes kochten, om aan hun kleding te bevestigen. Over het vervaardigen en verspreiden van pelgrimsinsignes voor Biervliet, konden we in de stadsrekeningen geen posten vinden.

Ommegang van de pelgrims

Ommegangen waren in de Middeleeuwse steden een algemeen gebruik. Jaarlijks werden er in Biervliet drie ommegangen gehouden: de Heilige Kruis-, de Sacraments- en de Onze Lieve Vrouwe-omwegang. Sacramentsdag was op de tweede

Augustijnenstraat in Middelburg. (foto auteur)

Jacob van Deventer, Stadsplattegrond Middelburg, met Augustijnenklooster, in: Planos de ciudades de los Países Bajos III, 1545. (Biblioteca Digital Hispánica)

Augustijnenkaai in Gent, locatie voormalige Augustijnenkerk. (foto auteur)

zondag of op de tweede donderdag na Pinksteren. In de stadsrekeningen van het jaar 1404/05 vinden we een verwijzing naar deze jaarlijkse ommegang onder de volgende uitgavepost voor drie verklede minstreels. 'Item [betaeld] Jan Pauwelse ende zinen ghezellen menestrelen die dien[en]den te om[m]eganghe vanden Heilighe Sacramente, hem ghegheven 7 sc.gr.vls.'¹⁵

Tijdens de ommegangen was er in Biervliet gelegenheid om een toespraak tot het verzamelde volk te houden vanaf een steiger, de zogenaamde

preekstoel, in de veste. Of dit door een geestelijke en/of wereldlijk persoon gedaan werd, is niet duidelijk.¹⁶

Op 15 augustus 1445, Maria Hemelvaartsdag, trok de gebruikelijke ommeegang door de straten, voorafgegaan door diverse speellieden, waaraan ook de leden van het gilde van de handboog en die van de voetboog deelnamen.

De recent verkregen pauselijke toestemming voor een nieuwe aflaatbrief in Biervliet, waaraan op grote schaal in een groot aantal parochies van de Utrechtse aartsbisschop bekendheid was gegeven, bracht heel wat volk de stad binnen op Hemelvaartsdag 26 mei 1446. Met een plechtige processie waarin alle geestelijken van beide plaatselijke parochies meestapten, werd de aflaatbul de Sint-Nicolaaskerk binnengedragen. Speciaal voor deze hoge dienst was er een zetel in de kerk geplaatst waarin de leidende celebrant plaats nam. 's Avonds was er maaltijd waaraan de geestelijken en de leden van de magistratuur aanzaten.

Op deze Hemelvaartsdag ontving de Sint-Nicolaaskerk de eerste aflaatgangers. Om het toegestroomde volk in goede banen te leiden, waren er voorzieningen getroffen, zoals afzettingen en rustplaatsen. Het vastgestelde geldbedrag dat de gelovigen betaalden voor een gekochte aflaat na de biecht, werd in de kerk in één van de 'troncken' (aflaatkisten) geworpen, die in Sluis waren gekocht. Deze waren voorzien van twee sloten. Dag en nacht was er bewaking door de zoutmeters die regulier werden ingezet als brandwacht tijdens het werken in de plaatselijke zoutketen. 's Nachts brandden voor de beveiliging speciaal toortsen bij de hal, de woning van de burgemeester en van de baljuw. De zoutmeters brachten ook het geld van de kerk naar het stadhuis.

Ook Aswoensdag, de eerste dag van de vastentijd, was ook een dag waarop aflaatgangers Biervliet bezochten. Het was het einde van de carnaval en werd afgesloten met het eten van haring met uitjes. Het was ook het eind van het winterseizoen. De dagen werden langer en de komst van het voorjaar, het nieuwe leven, werd zichtbaar. Religieus gezien een zeer geschikte tijd om op aflaat te gaan. In 1447 was het de eerste keer dat dit in Biervliet gebeurde.

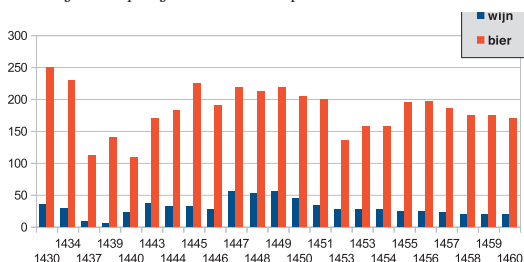
De verkoop van aflaten was een financieel succes

Terloops zij nog vermeld dat de wijzerplaat van het uurwerk aan het Belfort, enige weken voordat de pelgrims in de stad werden ontvangen, helemaal werd vernieuwd. Er kwam een nieuwe houten wijzer van circa 2 meter lang, die de uren aangaf. Die werd prachtig geleverd en van bladgoud voorzien. Ook de kledij van de heren magistraten werd vernieuwd en van zijden koorden voorzien. Biervliet was klaar voor de ontvangst van de aflaatgangers!

De grote toeloop van aflaatgangers bracht drukte in de stad. Allereerst profiteerden daarvan de bakkers, slagers en herbergiers. Burgemeesters en schepenen stelden daarom voor om de accijnzen op bier en wijn te verhogen gedurende een periode van vijf jaar. De graaf gaf aan deze vorm van extra stadsinkomsten zijn toestemming.¹⁷ Hoe kunnen we het succes van de aflaatverkoop meten? Daarvoor zijn enkele gegevens beschikbaar; we kijken dan naar de vele extra inkomsten in onder meer de belastingen of accijnzen. Jaarlijks werden de accijnzen op onder andere wijn en bier openbaar verpacht. In onderstaande tabel over de periode 1430 -1460 geven we de opbrengsten weer. Van niet alle jaren zijn de stadsrekeningen aanwezig en konden we dus de gegevens niet opnemen.

Tabel 1

De accijnzen op wijn en bier in de periode 1430-1460

Bij het opmaken van de stadsrekening 1459/60 schrijven de commissarissen die deze rekening afhoorden, dat van nu af aan onnodige uitgaven, zoals maaltijden, niet meer vergoed zullen worden vanwege 'de destructie van derzelver stede'.¹⁸ In de jaaroverzichten van de stadsrekeningen tussen 1445 - 1450 valt onmiddellijk het jaar 1447 op met bijna een

Fragment uit de stadsrekening (1447-48) betreffende betalingen van de aflaatbrieven [ARAB, Rekenkamer inv. no 32087, fol 13 v.]. (foto dr Adrie de Kraker)

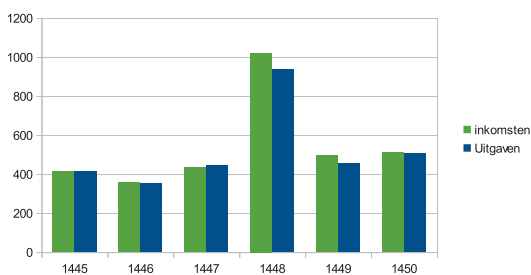
verdubbeling van het totaalbedrag voor wat de inkomsten en de uitgaven betreft. Deze verhoging van de inkomsten is toe te schrijven aan de verkoop van haring, voor een bedrag van 45.0.0 lb.gr.vls. en de afdracht van de aflaat op Hemelvaartsdag en de week daarop 'ascencioensdag ende octave van ascencioensdag' in 1447, groot 84.12.1. lb.gr.vls. Voor het jaar 1448 was dat 214.4.1 gr.vls., nog vermeerderd met 227.9.3 lb gr.vls. voor 'de getuigbrieven van absolventie'.¹⁹ Verder worden er speciaal voor de aflaten door de stad zes lijfrenten verkocht ter waarde van 72.0.0. lb.gr.vls. Blijkbaar zijn de totale inkomsten van 1447 en 1448 in het laatst genoemd jaar verantwoord.

Kijken we naar de uitgaven van dat jaar, 1448, dan valt eerst het aantal van maar liefst 150 posten op. De jaren daarvoor bedroeg het aantal posten tien tot vijftien. De toename van dat jaar zijn ontstaan door een cumulatie van posten over twee jaar, 1447 en 1448. De uitgaven bestaan voornamelijk uit reis- en verblijfskosten van de priesters, die stad en land afreisden om elders de aandacht op de aflaten te kunnen vestigen. Veel hogere bedragen moesten aan de bisschoppen betaald worden om voor de augustijnen toestemming te verkrijgen in hun diocese te mogen prediken om op deze manier de aflaten on-

der de aandacht van de parochianen te brengen: Doornik 10.0.0. lb.gr.vls.; Utrecht 27.17.4. lb.gr.vls. Verder kostte het schrijven en corrigeren van 10.000 aflaatbrieven ongeveer 100.0.0.lb.gr.vls. Uiteindelijk bleef er op het eind van het jaar een positief saldo over van 86.4.2. lb.gr.vls. dat grotendeels aan dit project van de aflaatbrieven kan worden toegeschreven.

We geven hieronder een financieel overzicht van de stadsfinanciën over de periode 1445 tot 1450:

Tabel 2
Inkomsten en uitgaven 1445 -1450

Door de vele extra binnengekomen inkomsten profiteert de stad daar ook op een andere wijze van. Het stadsbestuur neemt in het jaar 1448/49 direct maatregelen om infrastructurele werken uit te kunnen voeren. De sluis bij de Markt was totaal onbruikbaar geworden. In Brugge werd hout gekocht om deze opnieuw te bouwen. Daarvoor was een bouwput nodig, die drooggezet moest worden. Ook de veste moest uitgediept worden, tientallen arbeiders werden hiervoor ingezet. Verder kwamen er twee nieuwe deuren in de Oostpoort naast de haveningang.²⁰ Ook werd de draaibrug aan het begin van de haven gedeeltelijk vernieuwd en werden de verdedigingswerken op de wallen aangepast. In totaal werd hiervoor 49.4.3.lb.gr.vls. uitgetrokken. Enkele voorbeelden: de kosten van de grondwerkers die de veste uitdiepten en op breedte brachten en zoden aanbrachten bij de nieuwe sluis, waren 3.2.7.lb.gr.vls. De kosten van de metselaars, smeden en dakdekkers bedroegen 2.8.8.lb.gr.vls. De straten, stedelijke gebouwen en de sluis met de vesten werden dus opgeknapt. Hiervoor is in totaal 54.14.18 lb.gr.vls. betaald. Dit bedrag is grotendeels voortgekomen uit opbrengsten van de aflaat.²¹

Tenslotte

Biervliet ging in de vijftiende eeuw economisch gezien achteruit. De zoutwinning en haringvisserij waren twee pijlers die de stad jarenlang voorspoed hadden gebracht, maar die tijd was nu voorbij. Het stadsbestuur zag jaar na jaar de uitgaven groeien en de inkomsten verminderen. Daarom werd besloten met behulp van het bestuur van de Sint-Nicolaaskerk en hogere geestelijken bij de paus een verzoek in te dienen plaatselijk aflaten te mogen verkopen. Deze toestemming werd verleend voor twee jaar.

In de jaren 1446 tot en met 1448 bezochten duizenden pelgrims de Sint-Nicolaaskerk. De overschotten in de stadsrekeningen werden hoger en met die gelden werden de vesten, haven, straten en poorten onder handen genomen. Na twee jaar keerden de inkomsten en uitgaven van

de stad weer terug naar het niveau van vóór de verkoop van de aflaten. Er werden veel aflaatbrieven verkocht, maar waarschijnlijk zijn er nooit Biervlietse pelgrimsinsignes vervaardigd.

Gegevens uit het Project Digitalisering Vlaamse bronnen o.l.v. dr. Adrie de Kraker.

Met dank aan dr. Adrie de Kraker voor de op- en aanmerkingen en aan dr. Michiel Verweij, Kon. Bibliotheek Brussel, voor de interpretatie van de bul.

R. Willemsen (1948) studeerde aan de Rijkskweekschool in Middelburg en publiceerde in diverse lokale en regionale tijdschriften over Zeeuws-Vlaanderen. Hij was mede-auteur van 'Biervliet tussen eb en overvloed' (2010) en bezorgde 'De handel en wandel van Johannes Franciscus Carpreau' (2018). Hij is secretaris van de Zeeuwse Dialectvereniging en eindredacteur van het tijdschrift Nehalennia. rwillemsen@zeelandnet.nl

Noten

- 1 Herwaarden, J. van, *Opgelegde bedevaarten*, Amsterdam 1978.
- 2 Willemsen, Rinus, *Over Biervlietse zoutziers en hun nevenactiviteiten in het begin van de vijftiende eeuw*, in: *Woorden om te bewaren*, Huldeboek voor Jacques Van Keymeulen, Universiteit Gent, 2018, pag. 787 – 792.
- 3 ARAB, Rekenkamer, inv no 32087 fol 1 r (ongefol).
- 4 Bossche, Barbara Van den en Willemsen, Rinus, *Biervliet tussen eb en overvloed*, Terneuzen, 2010, pag. 68.
- 5 Kraker, Adrie de, *Landschap en bewoning in Zeeuws-Vlaanderen*, Terneuzen, 2017, pag. 140.
- 6 Rijksarchief Gent, Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Pieters te Gent. Inventaris van het archief van het Oud Regien (13e-18e eeuw) inv no 19.
- 7 ARAB, Rekenkamer inv no 32084, fol 10 vo.
- 8 ARAB, Rekenkamer, inv no 32084.
- 9 idem.
- 10 Rijksarchief Gent, Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Pieters te Gent. Inventaris van het archief van het Oud Regien (13e-18e eeuw) inv. no 19.
- 11 Bossche, Barbara Van den en Willemsen, Rinus, *Biervliet tussen eb en overvloed*, Terneuzen, 2010, pag. 28.
- 12 ARAB, Rekenkamer inv no 32087 fol 13 v.
- 13 ARAB, Rekenkamer inv no 32087 fol 11 v.
- 14 ARAB, Rekenkamer inv no 32087 fol 14 r.
- 15 ARAB, Rekenkamer inv. nov. 32061 fol 6 v.
- 16 ARAB, Rekenkamer inv. no 32061, fol 4 r.
- 17 ARAB, Rekenkamer, inv. no 32086.
- 18 ARAB, Rekenkamer, inv. no 32099.
- 19 ARAB, Rekenkamer inv. no 32087 fol 5 v.
- 20 Kuys, Jan, *Aflaat en waterstaat*, in *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 10 (2001), webversie 2006, 26 mei 2019.
- 21 ARAB, Rekenkamer inv no 32088, fol 9 r-11v.